

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 «Право» (правозастосування)

за темою №1: «Предмет історії України. Стародавня історія України»

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор
історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного
університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний
І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор
історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Предмет історії та культури України
2. Первісний лад на території України. Початки культури
3. Первісний лад на території України. Початки культури
4. Стародавні слов'яни, їх суспільний устрій, звичаї та вірування

Література:

1. Греченко В., Чорний І. Історія світової та української культури. Навчальний посібник. – К.: Літера, 2010.
2. Енциклопедія історії України: Т. 1-Т. 10/ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.– К.: В-во "Наукова думка", 2003.-2013. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?encyclor>
3. Терлюк І. Я. Історія Держави і права України / І. Я. Терлюк. — К.: Атіка, 2011.

Текст лекції

1. Перш, ніж розглядати конкретні процеси розвитку історії та культури, зупинимось на визначенні двох основних понять, які визначають сутність даної дисципліни – історія та культура.

Історія (від давньогрецького *ístoría* — оповідь, переказ про відоме, досліджене минуле) або **дієпис** — наука, яка вивчає минуле людства, покладаючись при цьому на письмові та матеріальні свідчення минулих подій.

Як відомо, історія – одна з найдавніших наук. З появою перших держав почалося фіксування та опис найголовніших подій та фактів. Цей термін вживається у двох основних сенсах: 1) історія – це процес розвитку природи та суспільства; 2) комплекс суспільних, гуманітарних наук (історична наука), які вивчають минуле людства у всій його конкретності та багатоманітності.

Серед 2000 наук історія займає особливе місце. На відміну від інших наук вона розглядає процес розвитку суспільства в цілому, аналізує всю сукупність явищ суспільного життя, усі його аспекти (економіку, політику, культуру) та їх взаємозв'язки та взаємообумовленості. У той же час кожна із існуючих наук (суспільних, економічних, технічних) за час розвитку людського суспільства пройшла свою історію. І на сучасному етапі усі науки та види мистецтва обов'язково включають історичний розділ, наприклад, історія фізики, історія музики, історія кіно і т.д. Поєднання історичних та інших наук створює міждисциплінарні науки – такі як історична географія, історична геологія та ін.. Історія – це процес, рух у часі і процес пізнання у часі.

Термін «культура» вперше зустрічається в одному з творів знаменитого римського оратора Цицерона (45 р. до н.е.). Первісно він означав обробку ґрунту, його «культивування», тобто зміни у природі під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами. Вже у цьому первісному змісті терміну було підкреслено важливу особливість культури — її людський фактор, висловлено ідею впливу людини та її діяльності на оточуючий світ. Як самостійна наукова категорія «культура» фіксується вперше у працях німецького юриста С. Пуфендорфа (1632–1694). Він застосував цей термін для визначення різноманітних результатів діяльності людини. В подальшому слово «культура» отримало ще більш узагальнене значення, яке охоплювало собою сукупність створених людськими спільнотами традиційних благ і цінностей. У такому розумінні культура постає як створена людиною «друга природа», надбудована над природою первісною, як до певної міри окремий світ, створений людиною додатково до світу природного. Таким чином, у найзагальнішому вигляді культура — *це сукупний результат продуктивної діяльності людей*.

З точки зору історії культури, поняття «культура» використовують при характеристиці історичних епох (середньовічна культура) чи пам'яток (археологічна культура), при характеристиці суспільств та регіонів (європейська культура), при характеристиці народів, кожен з яких створює неповторний культурний простір (українська культура).

Більшість учених поділяють культуру на матеріальну та духовну. *Матеріальна культура* включає фізичні об'єкти, створені руками людини (їх називають артефактами): легкова машина, книга, храм, житловий будинок, нетбук і багато чого іншого. Артефакти відзначаються не тільки своїм штучним походженням і здатністю виконувати певні практичні функції. Разом із тим, об'єкти матеріальної культури часто мають символічне значення і являють певну цінність для групи або суспільства. Приміром, краватка одночасно може слугувати частиною одягу і символом приналежності її носія до групи людей із високим соціальним статусом..

Духовну культуру складають явища, створені не руками, а скоріше розумом. Прояви духовної культури не можна чути, бачити, сприймати дотиком, вони існують у нашій свідомості й підтримуються людським спілкуванням. Особлива роль духовної культури полягає в тому, що вона пробуджує в людині особистість.

До структурних елементів духовної культури відносяться:

- інтелектуальні (наука, освіта);
- естетичні (мистецтво і література);
- етичні (мораль);
- соціальні (мова, цінності, звичаї і традиції, право, політика);
- релігійні (релігійні міфи, ритуали й обряди).

Найбільшу увагу серед явищ духовної культури завжди привертало *мистецтво*, яке відображає дійсність художніх образах (слові, звуці, русі).

Культура як сукупність матеріальних і духовних благ, вироблених людиною, ніколи не залишається незмінною. Навпаки, культура в різні часи у різних народів демонструвала помітну динаміку, тенденцію до постійного розвитку. Видозміни культури в просторі і часі можна назвати історико-культурним процесом.

Дисципліна «Історія та культура України» належить, перш за все, до сфери історії. А історія виконує кілька соціально важливих функцій.

Тому першою функцією дисципліни історія та культура України, як і наших галузей історичних знань, є пізнавальна, інтелектуально-розвиваюча.

Людське співжиття – це така ж частина світового буття, як і життя природи, що нас оточує, і його наукове пізнання – така ж незборима потреба людського розуму, як і вивчення життя природи. Історичний процес розкривається у явищах людського життя, а явища ці надзвичайно різноманітні, торкаються зовнішнього та внутрішнього життя країни, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб.

Таким чином, пізнавальна функція – це вивчення історичного та культурного шляху нашої країни, народів, які її населяли, відбиття усіх явищ та процесів, які складають історію та культуру України. Відомий політичний діяч та публіцист ХІХ ст. М.Чернишевський зазначав: “Можна не знати тисячі наук і все-таки бути освіченою людиною; але не любити історії може тільки людина, зовсім не розвинута розумово”.

Друга функція історії та культури України – практично-політична. Сутність її у тому, що історія як наука, виявляючи на підставі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності, тенденції розвитку суспільства, допомагає розробляти науково-обґрунтований політичний курс, уникати суб’єктивних рішень. В єдності минулого, сучасного й майбутнього – корені інтересу людей до своєї історії. Французька письменниця слов’янського походження Софія Сегюр писала: “Історія вміщує у собі досвідченість світу і розум віків”.

Для того, щоб знати, які ідеї, програми, елементи культури можуть бути реалізовані в даному суспільстві і у даний конкретний час, необхідно добре вивчити накопичений суспільством досвід, ретельно зважити й оцінити його. Це тим більш необхідно сьогодні, коли ми живемо у часи протиборства різних ідеалів, течій та програм і від того, яку з них оберемо, залежить наше майбутнє. Історія того, що є, - це історія того, що було і того, що буде. Іншими словами – ми сьогодні живемо так, тому що вчора ми так працювали, жили, тобто знаходилися в певних історичних умовах. Наша нинішня культура – це наслідок стану культури минулого. “Історія – вчителька життя” – говорили стародавні римляни. Щоб дізнатися, куди і як йти суспільству у своєму розвитку, необхідно знати, звідки з якого стану воно вийшло і який його історичний шлях.

Таким чином, практично-політична функція даної дисципліни полягає не лише в узагальненні конкретного фактичного матеріалу чи відтворенні найголовніших подій та процесів. Ці завдання підпорядковані конкретній

меті – створенню об'єктивної та цілісної історії України, без знання якої неможливе засвоєння позитивного та негативного досвіду минулого, осмислення подій сьогодення та розробка перспектив розвитку країни. Третя функція – світоглядна. Вивчення історії та культури безпосередньо впливає на формування світогляду людини. Історія та культура створюють документальні і хвилюючі розповіді про визначні події та артефакти минулого, про видатних державних діячів та митців, яким суспільство багато в чому зобов'язане своїм розвитком.

У цьому аспекті вивчення історії державності має певні переваги, оскільки, як писав Дю Таміль: “Історія законів та устрою держави є історія людської мудрості, тоді як опис битв та облог є не що інше, як історія людського безумства”.

Історія культури, на відміну від природних та технічних наук, має величезний виховний потенціал. Знання історії та культури свого народу формує громадянські якості, зокрема патріотизм, показує роль особистості в історії; дозволяє пізнати моральні цінності людства у їх розвитку, виховувати на прикладах діяльності державних діячів, видатних митців та національних героїв, бачити й негативне в історичному розвитку суспільства і людей.

Існують різні варіанти періодизації історії взагалі та історії України та культури зокрема. Ми використовуємо такий:

- 1) стародавня історія (від появи людини на території України (близько 1 млн. років тому) – до утворення східнослов'янської держави – Київської Русі (882 р.)
- 2) середньовічна історія України (882 – 1647 рр.)
- 3) нова історія України (1648 – 1917 рр.)
- 4) новітня історія України (з 1917 р.)

2. На терені України стародавні люди з'явилися (за різними даними) від 1 млн. до 300 тис. років тому. Україна, як і Європа в цілому, не належала до ареалу антропогенезу, тобто регіону, де відбувався найперший етап еволюції мавпи в людину. Найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Кавказ та Балкани. Від людиноподібних мавп вони відрізнялися прямоходінням і тим, що вміли робити знаряддя праці, мали примітивну мову і мислення. Тому такий фізичний тип людини називають «людина уміла».

Найдавніша епоха в історії людства визначається як кам'яний вік. Він поділяється на три періоди: палеоліт (від 1 млн. р. до X тис. до н.е.), мезоліт (IX – VI тис. до н.е.) і неоліт (VI – IV тис. до н.е.). Кам'яний вік тривав на території України від 1 млн. р. до н.е. і до 3 тис. р. до н.е. Кам'яним він називається тому, що основними знаряддями праці були вироби з каменю, які поступово вдосконалювалися. Це вдосконалення призвело до першого поділу праці, коли з'явилися знаряддя праці різного призначення. Стародавні люди жили в печерах, одягалися в шкури. За допомогою тертя вони навчилися добувати вогонь, що стало цілою революцією в їхньому житті, оскільки вони стали менш залежними від природи і могли краще забезпечити своє

існування (тепло, термічна обробка їжі). Це сталося близько 100 тис. років тому, що означає: 90 % історії людства пішло на здобуття цього першого великого досягнення.

Спочатку стародавні люди змушені були кочувати в пошуках їжі, але з еволюцією знарядь праці і розвитком суспільства почали вести осілий спосіб життя. Виникають стоянки-поселення. Найдавніші стоянки людей на території України знайдені археологами біля м. Амвросіївка Донецької обл. та біля с. Лука-Врублівецька Хмельницької обл.

Першою суспільною організацією людей було первісне стадо, потім на зміну йому близько 40 тис. років тому прийшла матріархальна родова община. Основним осередком суспільства став рід – група кровних родичів по материнській лінії, оскільки при груповому шлюбі інакше спорідненість визначити було неможливо. Крім того, жінки займали провідне місце і в суспільному виробництві (гончарство, ткацтво), зборі їстівних рослин.

Близько 40 тис. років до н.е. з'являється людина сучасного фізичного типу – «людина розумна» – *homo sapiens* («кроманьйонець» – від назви печери в Франції, де були вперше знайдені рештки такої людини). В цей же час виникають перші форми світогляду у вигляді релігійних вірувань: анімізму (віра в те, що живі і неживі предмети мають душу); тотемізму (віра в походження людей від єдиного предка – тварини чи птиці); магії (чаклування); фетишизму (віра в надприродні властивості предметів).

В період мезоліту відбулися суттєві зміни в озброєнні людини – з'явилися лук і стріли, із знарядь праці – було винайдено сокиру, долото, гачки для ловлі риби, сіть, човни, видовбані з дерева. Особливо важливе значення мало впровадження лука – складного як на той час механічного знаряддя, що дало змогу полювати на звірів на відстані і зменшити кількість мисливців, вивільнивши їх для інших робіт. Почалося приручення диких тварин, спочатку собаки, потім свині.

В період неоліту відбулася так звана «неолітична революція» – перехід від *присвоюючих форм господарства до відтворюючих*. Раніше основними формами економіки були мисливство, рибальство і збиральництво, коли люди *присвоювали продукти природи*. Тепер вони почали їх відтворювати за допомогою розвитку скотарства і землеробства. Це був якісно новий етап в розвитку людства, коли воно вийшло з «колиски» господарювання і перейшло до свідомого виробництва продуктів харчування. З цього починається відлік людської цивілізації. Наслідком неолітичної революції стало не лише суттєве *зростання продуктивних сил*, але й помітне покращення *умов життя*, зростання харчових запасів, збільшення тривалості життя (до 30–32 років). відбувається перший «демографічний вибух» і населення Землі зростає з 5 млн. до 80 млн.

Одним із найважливіших досягнень стає вміння виготовляти глиняний (керамічний) посуд. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, який створила людина. Вироби з кераміки дозволили краще зберегти запаси харчів та готувати варену їжу, що стало певною революцією

в стародавній «кулінарії». З'являються прядіння, а на його основі – ткацтво, яке дає ще один штучний продукт – тканину.

Змінилася організація суспільного життя. Надлишки продуктів сприяли відокремленню парної сім'ї, оскільки можна було вже прожити не лише за допомогою колективного господарювання, але й сімейного.

Кам'яний вік займає більше 99 % історії людства. Перехідною епохою від кам'яного до металічного періоду був енеоліт – мідно-кам'яний вік, коли поряд з кам'яними почали виробляти знаряддя з міді (III–II тис. до н.е.). Перехід до використання металу – одна з найважливіших віх в історії людства. Самородна мідь оброблялася методом холодного кування, а пізніше люди навчилися витоплювати метал з руди, застосовувати ливарництво. Крім міді використовується також срібло і золото, але з-за їх дефіциту ці метали майже зразу стають дорогоцінними. На території України в цей час проживали племена, культура яких відома під назвою трипільської (від с. Трипілья Київської обл.). Сільське господарство у трипільців було уже на досить високому рівні. Землю обробляли за допомогою дерев'яної сохи (орне землеробство, а не мотичне, як раніше). Урожай збирали серпами з крем'яними лезами, розмелюючи потім зерно ручними кам'яними зернотерками. Високого розвитку досягло гончарство – виробляли посуд з тонкими стінками, добре випалений, з багатим орнаментом. Відомо їм було вже і ткацтво. Трипільці застосовували (вперше на Україні) механічний предмет – свердло.

На зміну енеоліту прийшов бронзовий вік (II тис. до н.е.), коли люди навчилися виробляти бронзу (сплав міді з оловом) – перший штучний сплав, знаряддя з якої мали перевагу над кам'яними. Відбувається перший великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Розподіл праці між орачами і скотарями передбачав необхідність обміну продуктами праці, тобто примітивної торгівлі, яка включала в себе тепер не лише злаки (ячмінь, пшеницю, просо, жито) і м'ясо, але й металеві вироби і сіль. Це призвело до того, що на зміну матріархату приходить патріархат, оскільки чоловіки починають відігравати більшу роль в металургії та скотарстві. Рід тепер складається з ряду сімей, споріднених по батьківській лінії. Розвиток скотарства і землеробства призвів до виникнення засобів пересування, в тому числі за допомогою коліс, що стало одним з найвидатніших винаходів людства. Підвищення продуктивності праці призвело до появи надлишків продуктів, викликало потребу в робочих руках. Способом розв'язання суперечностей, досягнення цілей все частіше стають війни, які ведуться для розширення власної території, грабунку, постачання підневільної робочої сили. Війни стають вигідним заняттям і ремеслом. Захоплені під час воєн полонені перетворюються на рабів, які виконують найтяжчі роботи.

Родові общини об'єднувались в племена. Вони займали певну територію, мали свою мову, звичаї, управління. На чолі племен стояли ради родових вождів – старійшин, які обирались з найавторитетніших осіб. Для вирішення

найважливіших питань скликалися збори всього племені. Ради старійшин розподіляли між родами племені ділянки для полювання і скотарства, землі для обробітку і побудови житла, вирішували спільні питання.

Поступово первісне суспільство вступає в період розкладу, оскільки виділяється як основний його осередок патріархальна сім'я, виникає поділ общинників на багатих і бідних (майнова і станова нерівність), з'являється приватна власність, що було дуже важливим явищем в історії людства. На зміну родовій общині кровних родичів приходить сусідська (територіальна), де родинні зв'язки змінилися спільністю території і господарського життя.

Ці процеси посилювалися в часи залізного віку (1 тис. р. до н.е.), коли використання заліза, твердішого від бронзи, призвело до ще одного великого суспільного поділу праці – ремесло відділяється від землеробства і стає самостійною галуззю. Активно йде процес етногенезу, тобто утворення народів за рахунок об'єднання племен. Формується цивілізоване суспільство, яке характеризується існуванням спільностей людей з певною ієрархією, суспільним поділом праці в різних галузях, наявністю знарядь праці певної досконалості, виникненням світогляду, деякої культури (розвиток мови і початків писемності), появою приватної власності.

3. Першим народом, що мешкав на території України й ім'я якого зберегли писемні джерела, були **кіммерійці** (1500 – 700 рр. до н.е.). Вони вже мали укріплені городища, вели табунне господарство, що давало змогу організувати кінноту, в боях застосовували залізну зброю.

Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд і металообробку, що суттєво покращило їх озброєність. Їх можна класифікувати як міжплемінний союз на чолі з вождями-зверхниками. Основним заняттям кіммерійців були військові походи, відгук про які дійшов і до наших часів, оскільки мовами деяких народів Кавказу «кіммерієць» означає «велетень», «могутній», що свідчить про те, який вражаючий вплив справляли їх напади. Кіммерійці виготовляли найкращі як на той час мечі та кинджали.

Починаючи з I тисячоліття до н.е. на південному узбережжі й горах Криму оселилися племена таврів. Тавр – слово грецького походження, можливо, пов'язане з назвою місцевості, що дала ім'я племенам, які жили на ній. (Так називалася гірська система на півдні Малої Азії). Херсонесом Таврійським – «півостровом таврів» називали Крим античні греки.

Більшість таврських поселень було сконцентровано на південному березі Кримського півострова - морському узбережжі від мису Айя до Феодосії. Таври жили компактними сімейними громадами, які спільно вели господарство, у поселеннях, розташованих у долинах і передгір'ях біля води, і важкодоступних гірських добре укріплених притулках, зроблених з каменів. Основними заняттями гірських таврів були полювання й відгінне скотарство - сезонні перекочівлі із чередами з долин на яйли (пасовища) і назад. Череди таврів складалися з овець, кіз, корів і волів. Таври, що населяли передгірні

райони й долини, займалися мотичним землеробством і рибальством, ткацтвом і прядінням, литтям із бронзи.

У релігії таври успадкували від матріархату божество Діву, що персоніфікувала родючість. Їй приносили людські жертви. Храм Диви стояв на мисі Партеніт в Аюдагу. Рабства в таврів не було.

В I столітті в античних джерелах таврів стали називати «тавроскіфами». З переміщенням центру скіфської держави наприкінці III століття до н.е. з Північного Причорномор'я в Крим і посиленням його могутності почалася мирна асиміляція таврів і скіфів. Таври як окремий народ існували до IV століття. Від племені таврів походить друга назва Криму - Таврида.

Кімерійців витіснили **скіфи** (VII-III ст. до н.е.), які населяли територію сучасної Південної та Південно-східної України. Скіфи переважали кімерійців чисельністю, військовою організацією, оскільки їх очолювали царі, що володіли необмеженою владою на відміну від кімерійців, які не мали єдиного керівництва. Скіфи поділялися на дві великі групи: скіфи-землероби і скіфи-скотарі, що вели в основному кочовий спосіб життя. Серед скіфів-кочівників виділялися царські скіфи, які панували над іншими, збираючи з них данину. У IV ст. до н.е. у скіфів утворилося примітивне державне об'єднання («царство Атея») з центром у Кам'янському городищі на Дніпрі (біля Нікополя). Після загибелі Атея територія Скіфського царства значно зменшилася. Скіфське населення зосередилося лише у гірському Криму та пониззі Дніпра. До III ст. існувало скіфське царство в Криму, столицею якого був Неаполь (біля Сімферополя). У 512 р. до н.е. Дарій I, цар Перський, ходив на скіфів походом, але останні, використовуючи тактику «випаленої землі», змогли уникнути поразки.

Звичаї та традиції скіфів були досить жорстокими і суворими. Вони базувались на двох основних принципах: безпощадність до ворогів і вірність своїм побратимам. Скіфи пили кров перших вбитих ними ворогів, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки з шкіри правих рук убитих супротивників і т.д. Жорстокістю відзначалися і поховальні обряди скіфів — часто в жертву приносилися дружини, раби, коні.

Скіфські курганні коштовності (із середини XIX ст. досліджено вже кількості тільки великих курганів) здобули у наш час всесвітню славу. Найчастіша трапляються прикрашені золотими бляшанками чаші, які згадуються міфом про походження скіфів. Найвідоміша знахідка предметів скіфського декоративно-прикладного мистецтва — *пектораль*. Золота пектораль — нагрудна прикраса скіфського царя IV ст. до н.е. — вагою 1148 грамів, 30,6 см в діаметрі, виконана із золота 958 проби в техніці литва із застосуванням паяння, карбування, зерні, скані і емалі. Пектораль було знайдено 1971 році при розкопках кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.). Оригінал пекторалі зберігається в сейфах Музею історичних коштовностей України у Києво-Печерській лаврі.

У III ст. до н.е. скіфів витісняють сармати (алани, роксолани, язиги). Їх назву виводять з іранської мови, де вона означає «оперезаний мечем». Вони

складали не єдине однорідне плем'я, а союз споріднених племен, які нерідко ворогували між собою. На відміну від скіфів, значну роль в житті сарматів відігравали жінки. За легендою, сармати походили від союзу амазонок зі скіфами. Сарматські жінки жили як амазонки: полювали верхи, брали участь в битвах, виконували функції жриць. Їх навіть ховали разом зі зброєю. Сармати були, перш за все, кочівниками і займалися скотарством, проте вели активну торгівлю з Іраном, Індією, Римською імперією. Їх столицею був Танаїс у гирлі Дону. Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло у I ст. н.е. Довго і вперто, з перемінним успіхом, сармати воювали з Римом. В III ст. н.е. їх витісняють гуни. Сармати були останнім індоєвропейським народом, що з'явився зі сходу. Після них євразійські степи на ціле тисячоліття стають володінням тюркських народів.

В цей же час, з кінця VII ст. до н.е., греки засновують на Північному Причорномор'ї свої міста-колонії: Тір (в гирлі Дністра), Ольвію (на Південному Бузі), Херсонес, Пантікапей, Феодосію (в Криму).

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., яка значно розширила межі античного світу. Численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Апенінського півострова та Сіцилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів. За образним висловом давньогрецького філософа Платона, „елліни жили на обмеженій частині землі від Фасису до Гераклових стовпів, розташувались навколо моря, як мурахи або жаби навколо болота”.

За висновком відомого дослідника античної історії В.П.Яйленка, грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: визначення місця нової колонії, набір колоністів і призначення зверхника, організація вивозу колоністів, їхнє переселення, заснування поселення і самостійний розвиток нового полісу, що, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень, не перевищуючи тисячі чоловік. На чолі її стояв призначуваний державою зверхник (архагет), що походив з древнього знатного роду, або державний діяч.

За устроєм ці держави були демократичними (Ольвія, Херсонес) чи аристократичними (Пантікапей, до утворення Боспорського царства) республіками або монархією (Боспорське царство). В республіках законодавча влада належала народним зборам, виконавча – архонтам. Вільними повноправними громадянами були лише чоловіки – уродженці міста. Досягнувши повноліття, вони складали присягу на вірність державі, її законам. До найважливіших обов'язків громадянина полісу належали захист демократичного ладу, оборона міста від ворогів.

До громади не належали жінки та всі негреки. Значну частину населення античних держав Північного Причорномор'я становили неповноправні категорії. До них причисляють, насамперед, осіб, що прибули з інших країн

та постійно проживали на території держави (пізні колоністи). Вони повинні були сплачувати верховному власнику землі – громадянській общині певний податок (форос) за її використання. До неповноправного населення належали й вільновідпущеники – колишні раби, яким було надано особисту свободу. З часом за певні заслуги вони могли навіть отримувати права громадянства. Неповноправними були й вихідці з тубільного “варварського” населення, які вели осілий спосіб життя проживаючи в межах певної античної держави Північного Причорномор’я.

Майже безправну категорію населення становили раби. Джерелами рабства в античних державах були: продаж полонених, захоплених під час воєнних дій; піратство; боргове рабство для осіб, які не мали прав громадянства; природне відтворення рабів; самопродаж у рабство.

Боспорське царство існувало в V ст. до н.е. – IV ст. н.е. Воно займало територію Керченського та Таманського півостровів з прилеглою смугою, східний берег Азовського моря. До царства входили такі міста як Феодосія, Фанагорія, а столицею був Пантікапей (сучасна Керч).

Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів з певною автономією останніх, але пізніше перетворюється в необмежену монархію. Головне місце в економіці Боспорського царства займало сільське господарство. Основним торговим партнером були Афіни, куди вивозилося до 5 млн. пудів зерна.

Розквіт Боспорського царства припадає на IV-III ст. до н.е. Проте внутрішні суперечності, зокрема повстання рабів під проводом Савмака (107 р. до н.е.) підірвали силу царства. На початку I ст. до н.е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор об’єднав під своєю владою більшість держав Північного Причорномор’я, в тому числі й Боспорське царство. Але після поразки Мітрідата у боротьбі з Римом, Боспорське царство опинилося під контролем римлян. Згодом Боспор захопили готи, а потім їх витіснили гунни. З VI ст. н.е. Боспор увійшов до складу Візантії і припинив своє самостійне існування.

Історія античних міст-держав Північного Причорномор’я поділяється на три основні періоди: 1) VII-I ст. до н.е. – самостійність функціонування полісів на базі еллінських традицій і співіснування з скіфськими племенами; 2) I ст. до н.е. – IV ст. н.е. – поступова втрата незалежності полісами, підкорення їх Римській імперії, постійні руйнівні напади готів і гунів. Періодом найвищого розквіту полісів були V-III ст. до н.е. Наприкінці III ст. н.е. колонії фактично перестають існувати. Грецька колонізація Північного Причорномор’я тривала понад тисячу років. Фактично це була периферія античної цивілізації, але все ж вона відзначалась оригінальністю, будучи своєрідним поєднанням античності і «варварства»; 3) Після розколу Римської імперії на Західну і Східну (Візантійську) настав візантійський період в історії Північного Причорномор’я (IV-VII ст. н.е.). В середині III ст. у Північне Причорномор’я вдерлися племена давніх германців – готів. Вони відтіснили сарматів за Дон, зруйнували міста Ольвію і Тір, підкорили собі населення Криму. Так виникло Готське королівство або Гетика

(Рейхготланд). Його столицею було «Дніпровське городище» (в нинішній Запорізькій обл.). Готи мали яскраво виражений племінний устрій.

Найбільшої могутності об'єднання готів досягло в середині IV ст. н.е. при королі Германоріхі (332 – 375 рр.). Проте у 375 р. готи були розгромлені гунами.

Гуни, які склалися з монголо-тюркських племен, прийшли в Європу з Південного Сибіру у другій половині IV ст. н.е. Їх пересування дало поштовх Великому переселенню народів. Найбільшої могутності гуни досягли при вожді Атіллі (434 – 453 рр.), якого прозвали «Бичем божим». Йому вдалося створити одну з наймогутніших в історії держав, першу імперію кочівників-скотарів. Її територія простягалася від Волги до Рейну. Суспільний лад гунів не вийшов із стадії військової демократії (хоч у них зростала майнова нерівність, широке поширення отримало рабство, влада вождя перетворилася в спадкову). Після смерті Атілли їх держава розпалася, а більшість гунів відкочувала в Причорномор'я. З появою гунів, які сприяли ліквідації Римської імперії і рабовласницького ладу в Європі, починається нова, середньовічна епоха історії.

В середині VII ст. у Північне Причорномор'я прийшли **хозари**. Спочатку вони знаходилися у складі Великого тюркського каганату, а після його розпаду столицею хозарів стало місто Ітіль на Нижній Волзі. У 670 – 679 рр. Хозарія оволоділа майже усім Кримом, крім Херсонесу. Хозари залишили жителям міст самоуправління, беручи з них данину та торгове мито. Фактична влада зосереджувалась в руках місцевих хозарських феодалів, а каган перетворився в символічного володаря. В кінці VIII ст. каган Обадія оголосив державною релігією іудаїзм. Це було пов'язано з тим, що в Хозарії з'явилась велика кількість євреїв – емігрантів з Візантії, які займалися торгівлею. У тривалій боротьбі з Київською Руссю хозари були витіснені з Криму та Поволжя. Остання згадка про них в джерелах відноситься до 1083 р.

Таким чином, держави, які інували на території сучасної України у стародавній час – Кіммерія, Таврика, Скіфія, Сарматія, грецькі міста-держави, Боспорське царство, а також феодальна Готська протодержава – були першими, нехай не зовсім сталими й доконаними, державними утвореннями, що виникли тут. Було б перебільшенням вважати їх безпосередніми зародками власне української державності. Та все ж значною мірою вони вплинули на зародження та хід державотворчих процесів у східних слов'ян.

4. Одним з найдавніших народів, що населяв Європу, були слов'яни. З приводу походження слов'ян існують дві основні теорії: 1) міграційна (слов'яни прийшли на свою нинішню територію); 2) автохтонна (слов'яни є споконвічними жителями Східної Європи).

Термін «слов'яни» найпевніше походить від назви одного з племен (словени).

Перші писемні згадки про слов'янські племена під іменем венедів

відносяться до I–II ст. до н.е. У VI–VII ст. вже згадуються склавіни – західні слов'яни і анти – східні слов'яни, які займали територію між Дністром на заході і верхів'ями Дону на сході. Перші племінні об'єднання з елементами державності виникають у східних слов'ян у 380 – 386 рр. н.е. на чолі з Божем, який воював з готами, а потім, у VI ст., у Прикарпатті – на чолі з Маджаком.

На цьому етапі складається форма управління суспільством деякі дослідники називають військовою демократією, яка містила в собі якості, властиві суспільному самоврядуванню, й водночас елементи державного ладу. Очолювані воєнними ватажками, племена об'єднувалися в союзи на час війни із сусідами, потім розпадалися і в разі потреби знову утворювалися, але вже у новому складі.

Відомий літописний переказ про заснування Києва у V ст. трьома братами Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю. Археологічні пам'ятки доводять, що слов'янські племена були тут давніми мешканцями і їх поселення можна вважати зародком міста. Ці стародавні поселення поступово злилися в одне і започаткували місто. Причини його швидкого зростання полягають, насамперед, у винятково сприятливих географічних умовах: панування над важливою водною магістраллю — Дніпром, яка згодом стала на тривалий час основним торговим шляхом з Візантії і Близького Сходу у країни північної Європи. До того ж територія Києва з усіх боків була вдало оточена природними рубежами, які в ті часи були особливо потрібні для захисту. Швидкому зростанню Києва сприяло розташування його близько до ряду союзів східнослов'янських племен.

Українська народність формувалася на основі об'єднання різних східнослов'янських племен і їх інтеграції з рядом прийшлих народів. Основними племенами, що жили в той час на терені України, були: поляни (жили в полях над Дніпром); древляни (в лісах над річкою Прип'яттю); на нинішній Волині – дуліби, на Чернігівщині – сіверяни, між Південним Бугом і Дністром – тиверці й уличі, в Галичині – білі хорвати. Провідне місце серед цих племен займали поляни з їх головним містом Києвом, через яке проходив торговий шлях «з варяг у греки». Процес розселення слов'ян почався наприкінці V і в цілому завершився в VIII–IX ст. н.е.

У вітчизняних літописах політичні об'єднання навколо Києва відомі під назвою Русь (VIII ст.) та Руська земля (її територія у IX ст. обіймала землі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств).

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю. Знаряддя праці, продукти, майно поступово розподіляються між родинами.

Слов'яни вели осілий спосіб життя, що сприяло розвитку у них орного землеробства – основи господарства. Землю вони обробляли спочатку дерев'яним ралом, потім залізним. З IV ст. н.е. починає використовуватись плуг із череслом.

У давніх слов'ян існували і різні види ремесел (залізодобувне,

залізообробне, гончарне, косторізне). У VIII ст. слов'янські ремісники починають використовувати гончарний круг, що було значним удосконаленням. Слов'яни мешкали в укріплених селах або містах. Їх житлом були невеликі напівземлянки з дерев'яними стінами і опаленням «по-чорному» (без димоходу).

В історичних працях, як відомо, по-різному тлумачиться термін «Русь». Дехто з дослідників намагається довести його фінське походження, інші шукають його корені у шведській, слов'янській мовах. Це свідчить про значне поширення назви «Русь» в інших народів. На думку М.Котляра, згідно з останніми лінгвістичними та історичними дослідженнями слово «русь» – фінського походження. Воно вживалося спочатку для позначення скандинавів, що складали пізніше дружини давньоруських князів. Поступово дружини варязьких князів із роду Рюрика на східнослов'янських землях розбавлялися слов'янами й ставали поліетнічними (різноплеменними). Термін «русь» поширюється на всіх дружинників узагалі, в тому числі й слов'янського походження. Назва «русь» поширюється насамперед на полян, що панували у протидержавному утворенні на Наддніпрянщині, а потім і на всіх східних слов'ян. У літописах та інших давніх джерелах Руссю називалась уся територія, яку посідали руські люди, тобто східні слов'яни. Цим же словом (варіант – Руська земля) іменували й Давньоруську державу з центром у Києві.

Найважливіші питання вирішувались на племінних зібраннях, хоча основна влада зосереджується в руках вождів та знаті. Виникає новий тип відносин з розділом суспільства на дві частини: багатшу і владну племінну знать і біднішу і безвладну більшість племені. Такі утворення називаються чіфдом (від англ. чіф – вождь). Рельєфно виявляється соціальна і майнова нерівність, хоча легалізованого апарату примусу ще не існує.

Суспільно-політичний лад східних слов'ян характеризувався наявністю великих патріархальних родин, в яких зберігалися родові зв'язки. «Гніздовий» тип розташування поселень, характерний саме для VIII-IX ст., свідчить про патріархальні зв'язки, а головне – про патріархальне земельне володіння.

Але поступово традиційна велика родина («задруга»), у складі якої під владою домовладки проживало кілька парних сімей з дітьми та бічними родичами, члени якої господарювали спільно, розпадалася на малі родини й індивідуальні господарські одиниці. Процес розпаду родової громади був тривалим і завершився переходом до сусідської (сільської) громади.

Однак общинна організація, заснована вже на територіальних виробничих, а не на кривно-родинних зв'язках, що існують між її членами, продовжувала відігравати важливу роль. Як правило, общинна територія включала одне-два поселення. Громада вирішувала найважливіші питання економічного життя: перерозподіл (розділ) та розподіл земельних ділянок між своїми членами, індивідуальними господарствами; організацію спільного користування угіддями: випасами, лісами, водоймами тощо; розкладку повинностей, контроль за їхнім виконанням. Крім того, громада виконувала

певні поліцейські функції: нагляд за дотриманням громадського порядку, розшук злочинців. Громада могла нести колективну відповідальність за провини і злочини, здійснені її членами (кругова порука).

Важливу роль у прийнятті рішень грали старійшини та язичницькі служителі культу – відуни, волхви, кудесники.

В літописах ще трапляються також і згадки про «рід» («Полянью же живущимъ особъ и владеющимъ роды своими»), про ворожнечу «родів» новгородських словен, про «роди» князів В'ятка та Кия. Однак тут ідеться, звичайно, не про родову організацію первісних суспільств, а про зв'язану родинними стосунками правлячу династію, що виконує адміністративні функції.

Для VIII-IX ст. уже відомі різні категорії знаті: старійшини, князі і навіть «хакани» – титул, що тоді дорівнював імператорському. Племінній верхівці («нарочиті людії») належали пишні поховання, скарби, а також укріплені поселення – городища. Виділяється в цей час і дружина, засвідчена знахідками різноманітної зброї. Це була епоха воєнної демократії. Серед її ознак називають: участь усіх членів племінного союзу (чоловіків) у вирішенні найважливіших громадських проблем; особлива роль народних зборів як найвищого органу влади; загальне озброєння населення (народне ополчення).

Характерною рисою суспільного ладу східних слов'ян була наявність сільської (територіальної) общини («миру», «верві») як об'єднання індивідуальних господарств.

Давні слов'яни були язичниками. Під «язичництвом» розуміють різноманітні релігійно-міфологічні уявлення, обряди та культу, що існували в різних народів планети до прийняття ними вищих релігійних форм (як правило, світових релігій). Язичництво давніх слов'ян має тисячолітню історію, протягом якої воно перебувало в процесі постійних видозмін. Однак — і в цьому полягає головна особливість еволюції слов'янського язичництва — впродовж усього періоду існування язичництва різноякісні релігійні нашарування в ньому не асимілювали, не замінювали один одного, а співіснували, взаємодоповнюючись, змішуючись один з одним. От чому в слов'янському язичництві напередодні хрещення Русі в один той самий час існував пантеон богів, а поруч із цим пантеоном — не менш популярний і шанований пантеон нижчих духів.

Основу язичницьких вірувань давніх слов'ян складали різноманітні природні культу. Природні культу давніх слов'ян можна розділити на чотири: культу води, культ лісів і дерев, культ предків, культ злих сил. Слов'яни боготворили ліси, ріки й інші водойми, гори, камені або безпосередньо, або заселяючи їх особливими духами. Стійкість поклоніння духам і природним явищам пояснюється дуже легко — вони існували поруч з людьми, були для них зрозумілішими, ніж, припустимо, небесні боги. Цілий ряд джерел підтверджує, що слов'яни поклонялися каменям і горам, колодязям і озерам, звірам і птахам, вогню, зіркам, Місяцю та Сонцю. Культ

богів бере свій початок з аграрних культів, пов'язаних з богинею Матір'ю–Землею; з II тис. до н.е. в землеробських культурах на українських землях почали формуватися культи чоловічих божеств, що уособлювали собою Всесвіт.

Головним богом у східних слов'ян був Перун – бог грому і блискавки, бог війни. Авторитет Перуна, що зайняв перше місце в пантеоні язичницьких богів, служив ідеологічним обґрунтуванням військово-політичної влади князя і його військової дружини.

Бог сонця і світла звався Даждь-бог. В одному з давньоруських літописів міститься розповідь про те, як за часів Сварога люди навчилися кувати зброю і оволоділи ковальським мистецтвом, а у «Слові о полку Ігоревім» русичі прямо названі «дажбожими онуками». В українських народних колядках Дажбог–Сварог виступає заступником весілля і шлюбу, особисто зустрічаючи князя–жениха на світанку під час сходу сонця; бог весни – Ярило. *Ярило* (давньослов. яр, ярий, вищий прояв плідної або відтворювальної сили природи, землі, худоби, людини) являв собою весняну іпостась Дажбога. *Купайло* (Купало), як засвідчує назва найзначнішого язичницького свята, був вираженням літнього сонцестояння, досягнення сонцем найвищої сили та могутності. Бог вітру – Стрибог; Ім'я єдиного жіночого божества в язичницькому пантеоні давніх слов'ян Макош-*Мокош* походило від слова «кіш» або «киш», яким називався плетений кошик для зерна. Мокош відома як головне божество трипільців як богиня родючості, богиня землі, що дарує життя злакам і рослинам, богиня врожаю. Провідне значення землеробства в господарстві давніх слов'ян пояснює, чому протягом кількох тисячоліть Мокош зберігала почесне місце в пантеоні давньослов'янських богів. Богиня смерті звалася Марена; богиня любові і краси – Лада. Крім цього, слов'яни вірили, що у воді живуть русалки і водяні, у полі – мавки, у лісі – лісовики; у хатах – домовики, у болотах – дідьки. Святкували слов'яни середину зими (свято Коляда), весною співали веснянки, а літом відзначали Купалу.

Річний цикл язичницьких свят було побудовано за сонячно–господарським принципом. Інакше кажучи, головні свята приурочувалися до основних положень сонця: зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення, яким відповідали основні цикли сільськогосподарських робіт. Найзначнішим святом давніх слов'ян було поза всяким сумнівом свято Купала на день літнього сонцестояння (24 червня), якому передував Зелений, або Русальський тиждень.

Обов'язковими елементами календарних свят стародавніх слов'ян були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, ряження і маскування, драматичні сцени, розваги, змагання. Свята супроводжувалися виконанням календарних пісень та рухливих ігор. У наших предків гра розглядалася як дія, що наділена сакральним змістом і значенням. Тоді у нашого народу існували такі основні ігри: біги, скакання вверх, через огні,

через воду, метання списів (копій), стрільби з лука, кулачні бої, гра в боротьбу родів, гра у війну — це у хлопців. У дівчат проводилися численні ігри, пов'язані й з культом з гаданням-ворожінням, з чаруванням, з мріями про майбутнє одруження, про щасливе майбутнє життя.

Головним для селян був поділ року на чотири пори — зиму, весну («ярь»), літо, осінь. Менші відрізки часу визначали за проведенням сільськогосподарськими роботами: «як орали», «як сіяли», «як жали», «сінокоси», «як худобу відганяли».

Згідно з давніми космогонічними уявленнями, світ складався із Землі, Сонця, Місяця і Неба, де у відповідному порядку розташовані усі світла. Це було і місце перебування богів. Однак найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувалася дивна сила, зокрема вплив на всі рослини в і все живе.

З усіх раціональних методів найпоширенішим було лікування засобами рослинного походження. З лікувальною метою використовували квіти, траву, сік свіжих рослин, рослинні відвари, порошки (з висушених рослин або коренів). З накопиченням досвіду утворилася певна група людей, для яких лікування стало фахом — вона представлена давньоруськими «волхвами», «відунами». Разом з раціональними методами лікування зберігалися магічні способи зцілення недуги. У давні часи хвороби персоніфікувалися, тобто сприймалися як живі істоти, що й стимулювало магію. Найпоширенішим магічним впливом користувалася словесна магія. Замовленнями («примівками») лікували найрізноманітніші хвороби.

За знайденими у скарбах прикрасами можна пересвідчитися у тому, що стародавні ювеліри-язичники не лише володіли технологією виготовлення складних виробів із срібла, золота і бронзи, але й мали тонке розуміння прекрасного. У складі язичницьких прикрас часто зустрічаються привіски — *місяцівники*, що відбивають культ Місяця. Ці прикраси були в основному приналежністю дівочого вбрання. Виготовлялися вони звичайно зі срібла чи сплаву олова і срібла. Їх сюжети і композиційні рішення, які вражають естетичною довершеністю, розроблені тисячоліття тому, коли християнства ще не було і у згадці. Особливий інтерес мають привіски-амулеті. Вони пов'язані з заклиальною магією. У окремих похованнях зустрічаються цілі набори амулетів, які підвішувались на ланцюжку до загальної основи. Так, у складі одного з них є дві ложки, птах, щелепа хижака і ключ. Ложка — символ ситості, добробуту, ключ — символ багатства і збереження. Досить багаточисельну групу амулетів утворюють зооморфні привіски. Досить часто зустрічаються амулеті, які називаються «коньками». Кінь був символом добра і щастя і поєднувався з культом Сонця. Можливо тому майже на всіх цих привісках є сонячні знаки — коловий орнамент

Таким чином, історичний та культурний розвиток східних слов'ян у I–VIII ст. н.е. йшов природно-історичним шляхом, в цілому типовим для інших народів, які населяли в цей час Східну Європу.